

РОЛЬ ЕГО-КОНГРУЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПОДОЛАННІ СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЙ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СУБ'ЄКТИВНОГО ВІДЧУТТЯ БЕЗПЕКИ

Родіна Наталія Володимирівна

доктор психологічних наук

професор кафедри соціальної і прикладної психології

Одеський національний університет І. І. Мечникова

Анотація. Дана стаття присвячена розробці конструкту Его-конгруентності і описує механізми формування копінг-поведінки у конгруентної особистості. Аналізувались дві вибірки досліджених-абітурієнти (n =321) у ситуації загрози самоактуалізації і співробітники МЧС (n= 320) у ситуації загрози життю. Запропоновано визначення Его-конгруентності, як глибинної характеристики особистісної конгруентності. Операціоналізація конструкту Его-конгруентності засвідчила його відповідність емпіричним даним в обох вибірках. Виявлено, що ситуації загрози самоактуалізації сприяють розвитку такої копінг-стратегії, як фокусування на позитиві. Тоді як в ситуації загрози життю — стратегіям самоконтролю, очікування на допомогу та прийняття проблеми — відмовлення від рішень.

Ключові слова: Конгруентність, его-конгруентність, копінг, психодинамічна парадигма, системний підхід, суб'єктивне відчуття безпеки.

Abstract. This article focuses on the development of the construct of ego-congruence and describes the mechanisms of coping behavior in congruent personality. Two samples of subjects were analyzed: university entrants (n = 321) in a situation of threat to self-actualization and firefighters (n = 320) in life-threatening situations. A definition of ego-congruence as deep personal characteristics of congruence was proposed. Operationalization of the construct of ego-congruence witnessed its compliance with empirical data in both samples. Calculation of ego-congruence was made on the basis of the path diagrams. It is equal to the sum of the products of the values of each parameter and manifest their non-standardized regression coefficients. This enabled us to calculate the integral value for each subject. It was revealed that the threat of self-actualization situation has been promoting such coping strategies as focusing on the positive. Whereas in life-threatening situations - promoting strategies of self-control, expectation of support, acceptance of problem with abandonment of decisions. The future perspectives of ego-congruence research were discussed.

Keywords: Congruence, ego-congruence, coping, psychodynamic paradigm, system approach, the subjective sense of security.

Постановка проблеми. В гуманістичній психології поняття конгруентності

та неконгруентності займають ключові місця. К. Роджерс, один із засновників і лідерів цього напрямку в психологічній науці, вводить термін конгруентності, розвиваючи поняття про адаптивність та дезадаптивність особистості. Вчений розуміє під конгруентністю точну відповідність між досвідом, що переживає особистість, та його відомленням. Конгруентна людина щира в своїх почуттях та їх проявах, вдається до самообману, достатньо знає себе, здатна створювати овірливі стосунки. Саме усвідомлення актуального досвіду дозволяє їй бути ефективною в різних життєвих ситуаціях та вичерпно використовувати можливості сьогодення [16].

Інше розуміння конгруентності описано в роботах Дж. Гріндера та р Бендлера [1]. Вони визначають шаблони конгруентного і неконгруентного спілкування. Коли особистість спілкується конгруентно, то всі послання, які вона робить різними способами, збігаються за своєю суттю, вони доповнюють одне інше і не змінюють свій зміст в залежності від способу послання. При неконгруентному спілкуванні послання, які нам посилає інша людина, за допомогою свого тіла, тона свого голосу, своїх слів не збігаються один з одним по суті. Це визначення виникло в рамках теорії нейролінгвістичного програмування і стосуються міжособистісних, а не внутрішньоособистісних процесів.

Слід зазначити, що К. Роджерс також розглядає цей конструкт у контексті взаємовідношення між терапевтом та клієнтом. Він також указував на те, що це одне із ключових основ процесу психотерапії і людино-центрованих стосунків у цілому. І воно повинне бути властиво психологові для надання допомоги, тому що виражається конгруентністю терапевта, що є моделлю поведінки більш психологічно зрілої людини [16]. Але в нашій статті ми не орієнтувалися на міжособистісні визначення цього психологічного конструкту, а як базове використовували визначення К. Роджерса, яке описує конгруентність як особистісну характеристику.

На сучасному етапі конгруентність особистості розглядається у зв'язку з багатьма іншими психологічними конструктами, зокрема автентичністю, Я-концепцією, комплексності Селф тощо [12]. Проте поки Ще відсутні емпіричні дослідження конгруентності як чинника успішного подолання стресу, зокрема у психодинамічній парадигмі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Розуміння ролі конгруентності особистості в подоланні стресових ситуацій і забезпеченні відчуття базується на наступних передумовах. Як³ означає Ю. Т. Джендлін конгруентність також означає необхідність правильної символізації людиною свого власного досвіду. Під досвідом Розуміються як неусвідомлювані події, так і феномени, представлені у свідомості і які мають відношення до певного моменту. При цьому важливо бути відкритим досвіду, усвідомлювати його без перекручувань [3].

Ми вважаємо доцільним співвіднести це розуміння конгруентності нашою гіпотезою про роль несвідомих тенденції особистості В стресові ситуаціях. На нашу думку, вони виявляються не тільки у вигляді психологічних захисних механізмів, що відбивають глибини» неусвідомлювану лінію подолання складних ситуацій, але й у вигляді активізації певних символічних структур, переважно архетипового характеру [7]. Також нами було встановлено, що символічний зміст, який є присутнім в індивідуальному несвідомому і є фрагментом колективного несвідомого, щільно пов'язаний із копінг-стратегіями особистості [8]. Це дає можливість співвіднести конгруентність із цілим рядом ресурсних характеристик архетипового змісту несвідомого в контексті копінг-поведінки. Що стосується свідомого рівня особистості, то це простежується в роботі О. С. Штепи [11], якою доведено, що формування психологічної ресурсності пов'язано з конгруентністю Я-концепції особистості.

Проведений огляд емпіричних досліджень не виявив спроб науковців при наявності теоретичних передумов сконструювати психодинамічні моделі конгруентності особистості та експлікувати їх на копінг-процеси. Отже, **метою статі** було операціоналізувати поняття конгруентності на глибинному рівні у вигляді конструкту Его-конгруентності та дослідити роль цього конструкту в подоланні стресових ситуацій та забезпеченні суб'єктивного відчуття безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для дослідження особистішої конгруентності та її ролі у подоланні стресових ситуацій в рамках психодинамічної парадигми нами було запропоновано поняття Его-конгруентності, яка, на нашу думку, являє собою глибинний базис особистішої конгруентності. Під Его-конгруентністю ми розуміємо функцію Его, яка спрямована на формування та відновлення узгодженості інших Его-функцій між собою, а також із вимогами внутрішньо-психічної та зовнішньої реальності. Тобто Его- конгруентність є функцією системної самоорганізації Его, яка забезпечує відповідність між досвідом, що переживає особистість, та його усвідомленням.

При формулюванні цього визначення та подальшої побудови моделі ми виходили із наступних передумов. По-перше, це загальне визначення терміну «конгруентність», ЗГІДНО якому ПІД конгруентністю (від лат. congruens, -ntis — співрозмірний, відповідний) в широкому сенсі розуміється рівність, адекватність один одному різних примірників чогонебудь (зазвичай — змісту, вираженого в різних формах, представлених) або узгодженість елементів системи між собою. По-друге, це теоретичні уявлення про конгруентність особистості, запропонованих К. Роджерсом, які

викладені вище. По-третє, це уявлення про Его та топічну модель психіки, В сформувалось в психоаналізі. І, наостанок, по-четверте, це принципи системного аналізу, викладені у загальній параметричній теорії систем А. І. Уймова [10].

Розвиваючи у термінах системного аналізу поняття Его-конгруентності слід зазначити, що воно характеризує такий атрибутивний системний параметр, як регенеративність. Як вказує А. І. Уймов, егенеративність може виявляти себе як за субстратом, так і за системоутворюючим відношенням. У першому випадку мова йде про відновлюваність елементів системи, у другому - про відновлюваність відповідного системоутворюючого відношення. Цілком регенеративні системи здатні до відновлення будь-якого свого елемента або будь-якого відношення. В авторегенеративній системі це відновлення може мати місце безвідносно до інших систем. У зовнішньо регенеративній системі елементи І ВІДНОСИНИ відновлюються за допомогою інших систем.

На нашу думку, Его є частково регенеративною системою, оскільки воно здатно до відновлення певних (не будь-яких) своїх елементів або взаємозв'язків. Тобто часткова регенеративність може проявлятися як за субстратом (наприклад, відновлюватися певні Его-функції, зокрема психологічні захисні механізми) і за системоутворюючим відношенням (наприклад, відновлюватися ієрархічні взаємовідношення між цими механізмами). Більше того, це відновлення має місце у зв'язку з іншими системами, що вказує на часткову авторегенеративність системи, тобто в системі елементи і відношення потребує допомоги інших систем для відновлення - Ід та Супер-Его. Психічні структури традиційно в психодинамічній парадигмі розуміються здебільшого як такі, що мають відношення до трьох макроструктур: Ід, Его і Супер-Его [14]. Отже психічні структури Его формуються як за участю інших структур Его, так і за участю структур Ід і Супер-Его, а також середовищного впливу. Повна регенеративність у даному випадку не вважається можливою, адже у своєму знаменитому твердженні З. Фрейд вказував, що «характер Его є осадом залишених об'єктних катексисов» [14, с. 29], відповідно середовищний вплив, наприклад, у розрізі об'єктних відносин, найчастіше є унікальним і не може бути повторено.

Для того, щоб досліджувати психологічний конструкт Его-конгруентності, його необхідно операціоналізувати. Згідно Е. С. Менстеду і Г Р-Семіну [6] операціоналізація - це спосіб перетворення теоретичного конструкта у вимірювану залежну змінну або навмисно змінювану ^{Не}залежну змінну в конкретному дослідженні. Саме операціоналізація Дозволяє вийти на емпіричний рівень дослідження конструкту [4].

Оскільки конструкт Его-конгруентності характеризує глибини особистісні особливості, то для його операціоналізації використовували показники проєктивних технік. Були обрані інтегральні показники, які відображали комплексні індивідуальні характеристики. Операціоналізації конструкту Его-конгруентності проводилась за допомогою чотири показників проєктивних методик: для методу кольорових виборі М. Люшера цим показником була аутогенна норма, для рисункового тесту Е. Вартегга - наступні показники: сума адекватних доповнень, сума зсувів, різниця якісних проєкцій. Всі зазначені показники за своїм психологічним змістом описували різні аспекти конструкту Его-конгруентності.

Розглянемо ці показники більш детально.

1. Аутогенна норма. Показник сумарного відхилення від аутогенної норми спирається на поняття аутогенної норми колірних переваг. Вона отримана А. Вальнеффером на репрезентативній групі пацієнтів психіатричної клініки при проведенні психотерапевтичних сесій, де основним коректувальним методом було аутогенне тренування Й. Г. Шульцта. А. Вальнеффер виявив, що при одужанні (при виписці) більшість пацієнтів показували вибір 3-4-2-5-1-6-0-7. Цей вибір був прийнятий М. Люшером як норма колірних переваг і інтерпретується як еталон-індикатор нервово-психічного благополуччя. Вибір досліджуваним кольорів у порядку аутогенної норми приблизно виявляє енергійного, діяльного суб'єкта, що не має ознак стомлення, такого що з оптимізмом дивиться у майбутнє та не обтяженого глибокими особистісними проблемами і конфліктами, упевненого, емоційно стабільного і врівноваженого. Чим ближче профіль досліджуваного до аутогенної норми, тим ближче той до еталону *нервово-психічного благополуччя*. Чим більше відхилення — тим виразніше напруженість, затисненість, нестабільність, стомлюваність, переважання негативних і астеничних переживань [9].

2. Сума адекватних доповнень. Автор тесту Е. Вартегг [2] вважав, що доповнення, тобто побудовування стимульного знаку до цілісного образу, варто інтерпретувати виходячи з того, чи є воно адекватним або неадекватним. Адекватність доповнення показує наскільки органічно впливає із продовження стимульного знаку результуюча структура окремого рисунку і всього тестового аркушу в цілому. І наскільки ця результуюча структура є, у своїй особливій динаміці, симпатичною із погляду плідної або патологічної *особистісної регуляції*.

3. Сума зсувів. Е. Вартегг відзначає, що перевага або зневага окремими стимульними знаками в послідовності рисування повинне розглядатися в характеристичній інтерпретації ще й під кутом зору відповідних архетипів [2]. Саме в силу архетипового укорінення

стимульних знаків порядок виконання рисунків навряд чи можна вважати випадковим. Нормативно вважається послідовність за Г. Лоссенем й Г. Шоттом [15], а саме наступний ряд заповнення полів 1-2-3-8-4-5-6-7. На думку А. Крізі [13] нормальна послідовність заповнення полів вказує на балансовану особистість, яка *адаптована до суспільних правил та норм масної культури*. Для зовнішнього спостерігача вони виглядають аихованими та послідовними, але цього вони досягають регуляцією власних почуттів та емоцій. Вони, схильні до конформізму та лінійності у поведінці. Чим більшою є сума зсувів, тим більш віддаленою є особистість від нормативів соціуму. Отже, цей показник є зворотним.

4. Різниця якісних проєкцій (профілів). Різниця якісних проєкцій або полюсів показує наскільки переважають у профілі тесту Вартегга позитивна або негативна інтерпретація якостей, якими володіють вихідні стимули. Якісний профіль повинен на основі якісних норм для кожного рисунку окремо і для всього тесту в цілому, враховувати тип сприйняття, тобто виділення заданих якостей і груп якостей у ході виконання малюнка або зневагу ними. Відповідні якості здобувають для випробуваного спонукальність із погляду об'єктивного (фізіогномічного) власного значення відповідного знаку. Таким чином, даний показник відбиває *адекватність тестування реальності* випробуваним, як зовнішньої, так і внутрішньої [2].

Таким чином, показник Его-конгруентності мав комплексно відображати такі характеристики індивіду, як нервово-психічне благополуччя, особистісну регуляцію, адаптованість до суспільних правил та норм власної культури, адекватність тестування реальності. Створення інтегрального показника для конструкта Его-конгруентності проводилося за допомогою моделювання структурними рівняннями, зокрема конфірматорного факторного аналізу. При побудові конфірматорної факторної моделі, на відміну від експлораторної моделі, вводяться Додаткові обмеження на значення елементів факторної структури. Це Дозволяє довести або спростувати гіпотезу про вигляд факторної структури досліджуваного об'єкта на вибірковому емпіричному матеріалі. Методика конфірматорного факторного аналізу полягає в тому, що висувається гіпотеза про вигляд факторної структури, тобто про те, який фактор має навантаження і від яких змінних. Рішенням конфірматорного Факторного аналізу є така факторна структура, що найбільш повно Згоджується зі спостереженнями при тому, що загальний вид її є строго Значеним [5].

Аналізувались дві вибірки досліджених: абітурієнти (n=321) у ситуації загрози самоактуалізації і співробітники МНС (n = 320) у ситуації загрози життю. Якщо результати конфірматорного аналізу будуть адекватними вибіркам дослідження, то можна із упевненістю

стверджувати те, що в них обох знаходить свій прояв Его-конгруентність І навпаки, принципова неможливість вичленювання загального фактору що має вищеописані властивості, буде свідчити про істотні труднощі операціоналізації даного конструкту шляхом його трансляції в обраних проєктивних техніках. Тим самим, поставало б питання про пошук інших більш адекватних досліджуваному конструкту, психодіагностичних параметрів.

На рисунку 1 наведено шляхову діаграму, яка репрезентує результати конфірмаційного факторного аналізу для операціоналізації конструкту Его-конгруентності на вибірці абітурієнтів, які переживають екзаменаційний стрес. Модель є узгодженою, про це свідчать значення інтегральних індексів, розрахованих для конфірмаційного аналізу ($\chi^2 = 0,474$, $df = 2$, $\chi^2/df = 0,237$, $p = 0,789$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000).

Окремо слід додати, порівняно низькі стандартизовані коефіцієнти регресії, які характеризують взаємовідношення між аутогенною нормою, сумою зсувів з одного боку та інтегральним показником - з іншого, свідчать про відносно менший внесок даних показників у конструкт, що операціоналізується.

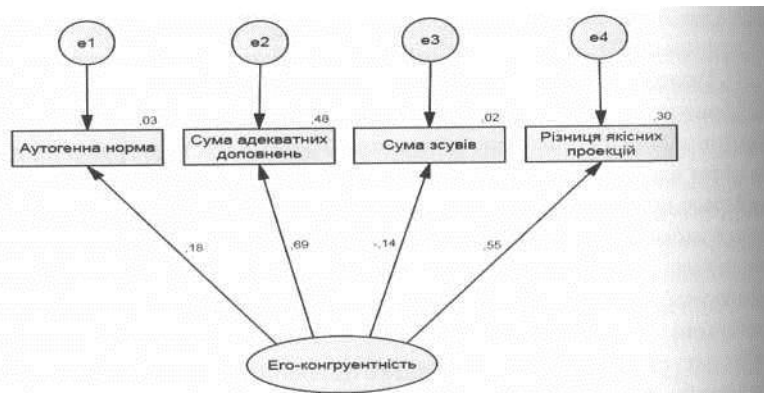

Рис. 1. Операціоналізація конструкту «Его-конгруентність» у осіб в ситуації загрози самоактуалізації.

Рисунок 2 являє собою шляхову діаграму, яка репрезентує результати конфірмаційного факторного аналізу для операціоналізації конструкту Его-конгруентності на вибірці пожежних, які переживають екстремальний стрес. Модель також як і попередня є узгодженою, про це свідчать значення інтегральних індексів, розрахованих для конфірмаційного аналізу ($\chi^2 = 0,034$, $df = 1$, $\chi^2/df = 0,034$, $p = 0,85$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000). Для того, щоб була можливість розрахувати

ці індекси, у модель було введено додаткову коваріацію між залишковими дисперсіями маніфестних показників: суми адекватних доповнень та суми зсувів

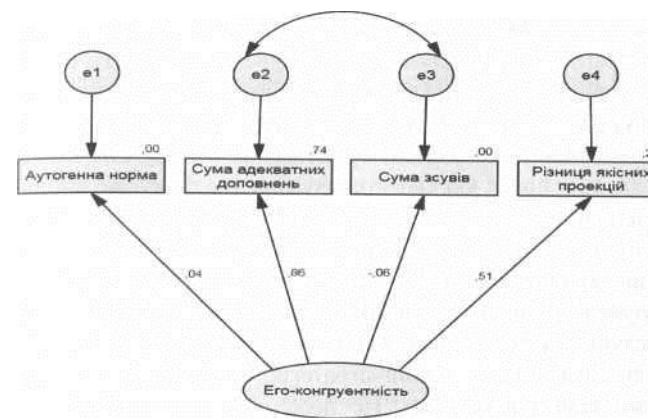

Рис. 2. Операціоналізація конструкту «Его-конгруентність» у осіб в ситуації загрози життю.

Таким чином, для обох вибірок моделі підтверджують свою відповідність емпіричним даним. Повстає наступне питання, чи можна цю модель вважати універсальною для розрахунку показника Его-конгруентності в обох групах. Іншими словами, винайдені коефіцієнти регресії не мають статистично значуще розрізнятися у двох вибірках. При прийнятті гіпотези, що дана модель підходить для двох ситуацій - ситуацій екстремального стресу та ситуацій оцінювання ми отримали наступні показники ($\chi^2 = 3,601$, $df = 5$, $\chi^2/df = 0,508$, $p = 0,608$; CFI = 1,000; RMSEA = 0,000). Відтак, дана модель припустима для обох вибірок, що дозволяє провести розрахунок для кожної з них окремо, при чому будучи впевненими, що досліджується єдиний конструкт Его-конгруентності.

Розрахунок показника Его-конгруентності робився на підставі наведених шляхових діаграм. Він дорівнював сумі добутків значень кожного маніфестного параметру і їх нестандартизованих регресійних коефіцієнтів. Це дало можливість зробити розрахунок інтегрального значення для кожного окремого випробуваного.

Формули для розрахунків наведені нижче.

Для вибірки осіб, що знаходяться у ситуації загрози самоактуалізації Формула мала наступний вигляд:

$$\text{Его-конгруентність} = (\text{Сума адекватних доповнень}) * 0,949 + (\text{Різниця якісних проєкцій}) * 0,191 - (\text{Сума зсувів}) * 0,171 + (\text{Аутогенна норма}).$$

Для вибірки осіб, що знаходяться у ситуації загрози життю ця формула мала наступний вигляд:

Его-конгруентність = (Сума адекватних доповнень) *6,796+ (Різниця і якісних проєкцій *23,447- (Сума зсувів)*0,516+ (Аутогенна норма).

За допомогою цих рівнянь ми сформувавши шкали Его-конгруентності для умов відповідних ситуацій. Вони виступили достовірними показниками цих конструктів, а в розрахунках їхніми структурними елементами виступали вищевказані показники проєктивних технік. Розглянемо описові статистики для цих шкал, які характеризували досліджувані вибірки. Можна зауважити, що міри центральної тенденції (середнє арифметичне значення і медіана) були досить близькими одна до одної, до того ж значення асиметрії вказувало на лівосторонню асиметрію, але відносно слабку. Значення ексцесу вказувало на високовершинність розподілу, яке також було слабким.

На наступному етапі дослідження були розглянуті взаємозв'язки цього параметру із показниками копінг-стратегій, а також із характеристиками суб'єктивного відчуття безпеки. Це необхідно для визначення ролі Его- конгруентності особистості в подоланні стресових ситуацій та в забезпеченні психологічного здоров'я. Розраховувались коефіцієнти кореляції за Пірсоном.

В групі, осіб, що переживають екзаменаційний стрес, отримані наступні результати (наводяться тільки статистично значущі коефіцієнти кореляції на рівні $p < 0,05$). Так, виявлено, що високий рівень Его-конгруентності сприяє розвитку такої копінг-стратегії, як фокусування на позитиві ($r = 0,127$; $p = 0,024$). Відповідно, здатність Его-функцій до системної самоорганізації дозволяє індивіду в умовах загрози самоактуалізації концентруватися переважно на позитивному, а не негативному значенні ситуації. Інших статистично значущих кореляцій в цій групі виявлено не було.

Серед осіб, що знаходяться в екстремальній ситуації, статистично значущі коефіцієнти кореляції описували взаємозв'язки між інтегральним параметром Его-конгруентності та наступними шкалами опитувальника WOCQ у відповідній версії: самоконтролю ($r = 0,213$; $p > 0,001$), очікування на допомогу ($r = 0,153$; $p = 0,006$) та прийняття проблеми - відмовлення від рішень ($r = 0,156$; $p = 0,005$). Таким чином, узгодженість Его-функцій між собою дає можливість особам, що діють у екстремальних ситуаціях, реалізувати у наступні патерни поведінки. По-перше, вони виявляють зусилля, пов'язані з регуляцією власного емоційного стану, викликаного важкою ситуацією, придушують та ховають власні емоції та почуття. По- друге, вони прагнуть отримати допомогу від міжособистісного оточення та виявляють зусилля спрямовані на інформування навколишніх про наявність ситуації. По-третє, вони визнають важливість ситуації, але стримуються від негайних

дій.

Не виявило статистично значущих кореляцій ($p < 0,05$) зіставлення шкали Его-конгруентності із характеристиками відчуття безпеки, які для абітурієнтів були наступними: *суб'єктивна значущість вступу до ВНЗ, Прийняття близькими невдачі при вступі, самоставлення в разі невдачі при вступі, досвід такого хвилювання, як перед вступом.* Для пожежних цей список тверджень для виявлення був сформульований іншим чином: *суб'єктивна значущість роботи в МНС, сприйняття близькими звільнення з МНС, самоставлення в разі невиконання обов'язків, досвід такого хвилювання, як на роботі.*

Очевидно, що запропоновані вище характеристики відчуття безпеки не здатні відобразити ресурсну роль Его-конгруентності. Тому, подальшими розвідками у даному напрямку будуть дослідження Его-конгруентності крізь призму інших показних суб'єктивної безпеки та психологічного здоров'я особистості.

Висновки

Отже, в результаті моделювання структурними рівняннями конструкт Его-конгруентності був успішно операціоналізований. Результатом операціоналізації цього конструкту стало створення нової психодіагностичної шкали, яка дозволяє вимірювати конгруентність функцій Его на підставі системного підходу в рамках психодинамічної парадигми. Побудова цього конструкту визначалась чотирма складовими: аутогенна норма (метод кольорових виборів Люшера) сума адекватних доповнень, сума зсувів, різниця якісних проєкцій (рисунковий тест Вартегга). Ці фактори відповідали за наступні особистісні риси: нервово-психічне благополуччя, особистішу регуляцію, адаптованість до суспільних правил та норм власної культури, адекватність тестування реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бэндлер Р. Семейная терапия / Р. Бэндлер, Д. Гриндер, В. Сатир / Пер. с англ. Ю. С. Уокер. - М.- Институт Общегуманитарных Исследований, 1999.- 160 с.
2. Вартегг Э. Уровневая диагностика личности // Калининко В. К. Рисуночный тест Вартегга. - М.: Смысл, 2006. - С. 4-110.
3. Джендлин Ю. Т. Феноменологическая концепция vs феноменологический метод: критический анализ работы Медарда Босса со сновидениями / Ю. Т. Джендлин // Московский психотерапевтический журнал. - 2009. - № 2. - С. 130-146.
- 4- Добридень О. В. Концептосфера суспільства споживання: теоретико-Філософський дискурс / О. В. Добридень // Наукові записки КУТЕП. - 2012. -№ 12. - С.52-65.

5. Ким О. Дж. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Пер. с англ. Дж. О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.; Под ред. И. С. Енюкова. - М.: Финансы и статистика, 1989. - 215 с.
6. Мэнстед Э.С. Методы социальной психологии: инструменты проверки теорий / Э. С. Мэнстед, Г. Р. Семин // Введение в социальную психологию / Под ред. М. Хьюстона и В. Штребе.-М.: Юнити, 2004 С. 71-108.
7. Родіна Н. В. Особливості застосування тесту незавершених малюнків Вартегга для дослідження копінг-стратегій у підлітків / Н. В. Родіна // Актуальні проблеми психології. - 2007. — № 2. - С. 438-446.
8. Родіна Н. В. Проективна експрес-методика, що заснована на стимульному матеріалі тесту Вартегга. Застосування у вивченні копінг-стратегій / Н. В. Родіна // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка. Проблеми загальної та педагогічної психології. - 2010. - Т. 12, Ч. 2. - С. 247-257.
9. Тимофеев В. Краткоуководство практическому психологу по использованию цветового теста М. Люшера / В. Тимофеев, Ю. Филимоненко. - СПб.: ИМАТОН, 1995.-29 с.
10. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. - М.: Мысль, 1978.-258 с.
11. Штепа О. С. Особливості психологічної ресурсності осіб зрілого віку / О. С. Штепа // Вісник Львівського університету. - 2012. - № 15. - С. 310— 317.
12. Akrivou K. Differentiation and Integration in Adult Development: The influence of self-complexity and integrative learning on self-integration / K. Akrivou // Unpublished Doctoral Dissertation, Department of Organizational Behavior, CASE Western Reserve University, Cleveland, OH. -2008. — 213p.
13. Crisi A. Manuale del Test di Wartegg / A. Crisi. - Roma: Ma.Gi, 2007. - 365p.
14. Lossen H. Gestaltung und Verlaufsdynamik / H. Lossen, G. Schott. - Biel: Institut fur Psycho-Hygiene, 1952. - 68 p.
15. Freud S. Das Ich Und Das Es / S. Freud. -Leipzig, Vienna and Zurich: Internationaler Psycho-analytischer Verlag, 1923. - 77 p.
16. Rogers. C. R. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework / S. Koch (Ed.), A study of a science: Formulations of the person and the social context.-New York: Mccraw-Hill, 1959. - № 3. - P. 184-256.